

Оксана МАЛАНЧУК

СОЦІАЛЬНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: 1994–1999

На противагу дослідженням дорадянського періоду, які обстоювали домінування національних ідентифікацій, у перехідний період до ринкової економіки та демократичного суспільства щонайменше у трьох колишніх радянських республіках постали інші соціальні типи (Miller et al., 1995). Зокрема в Україні виявлено виразно відмінні регіональні ідентифікації (Pirie, 1996) та їхня загальна територіальна поляризація (Arel and Khmelko, 1995). Ця доповідь розглядає різні типи соціальних ідентифікацій (національні, політичні, релігійні, класові), які з'явилися у двох великих містах України (Львів та Донецьк) у 1994 році; зміни, яких зазнали ці ідентифікації до 1999 року; а також їхнє значення у розгляді двох важливих проблем: відносини з Росією та територіальна цілісність.

* * *

З часу парламентських виборів 2002 року спостерігається відновлення інтересу до геополітичного поділу України. Згідно з повідомленнями засобів масової інформації та свідченнями аналітиків, громадяни Західної та Центральної України голосували за радикальні реформи і прозахідну орієнтацію, в той час коли жителі Східної і Південної України зробили прокомуністичний вибір на користь держави радянського типу (Kuzio, 2002; Рябчук, 2002). Такий поділ не викликає подиву у дослідників, хоча є предметом дискусії відколи вийшла у світ стаття Рябчука “Дві України” у 1992. Arel і Wilson (1994) стверджують, що поділ, спричинений актуальним в Україні “російським питанням” (відносини з Росією та російськомовною меншістю) є виразно регіональним – Схід і Південь проти Центру і Заходу. Hesli (1995) обчислив рівень русифікації та індустріалізації в різних регіонах України і зробив висновок, що ці

взаємопов'язані процеси, разом з географічним розташуванням, причетні до хитань суспільної думки. Marcus (1994), однак, вважає, що економічні, політичні та етнічні відмінності українських регіонів не є серйозною загрозою реформам. Разом з тим вона вказує, що твердження про бажання Донбасу об'єднатися з Росією “скоріше породжене російськими територіальними претензіями, ніж місцевим простодушним сентиментом”. З другого боку, Міллер та ін. (у дружі) розглядають поняття регіональних відмінностей незалежно від соціо-демографічних характеристик місцевих популяцій і ставлять під сумнів загальновизнане положення про перевагу регіональних політичних культур, що витісняють основні демографічні відмінності. Автори доводять, що національні, політичні, економічні та класові ідентифікації представляють собою виразно відмінні типи в посткомуністичних суспільствах.

Метою цієї доповіді є відповідь на запитання – чи географічний поділ між Східною і Західною Україною існує незалежно від соціально-політичних розходжень, чи цей поділ увиразнився чи, навпаки, нівелювався з 1994 року, а також визначення його подальшого впливу на так зване “російське питання” і збереження територіальної цілісності України.

* * *

Ця доповідь ґрунтується на нашому попередньому дослідженні (Маланчук, 1999), яке аналізує три джерельних бази даних: 1) загальноукраїнське анкетування (N=1216), проведене навесні 1994 року, 2) анкетування громадян двох важливих міст у Східній і Західній Україні – Донецька і Львова (N=400), так само здійснене навесні 1992 р., а також 3) анкетування чотирьох фокусних груп з окремо взятими чоловіками і жінками в Донецьку і Львові навесні 1994 р., де розмова зосереджувалася здебільшого на наслідках соціальних змін у сучасній Україні. У ході цього дослідження ми виявили, що є виразні відмінності у ставленні до соціальних феноменів серед представників Східної і Західної України. Безвідносно до того, чи йшлося про культурні чи політичні пріоритети, контраст був очевидний. Щодо прогнозування ставлення громадян до Росії в 1994 році, то його критерії значно варіювалися і були не тільки демографічними (місце проживання й освіта), але й культурними (відчуття історичних зв'язків з Росією, ідентифікація з росіянами, подібність загальної культури та

історична вагомість проголошення незалежності у 1991 р.) та ідеологічними (ідентифікація з радянським типом). Таким чином, бажання жити в Українській державі, об'єднаній з Росією, вказувало на проживання громадян в Донецьку, на нижчий освітній рівень, а також на ідентифікацію з росіянами і на невизнання різниці між російською та українською культурами (безвідносно до місця проживання). Аналогічно обстоювання незалежності України виявляло львівське походження опитуваних, означало неприйняття радянського типу особистості (а ототожнення з таким типом можна вважати своєрідною ідеологічною та політичною заявою, співвідносною з надіями на збереження соціалістичної системи соціального забезпечення), свідчило про усвідомлення важливості проголошення незалежності для української історії, а також указувало на засудження російської політики стосовно України у радянський період (незалежно від місця проживання).

У доповіді ми звертаємося до недавніх даних, отриманих у співпраці зі співробітниками Інституту Історичних досліджень при Львівському державному університеті, зокрема з д-ром Ярославом Грицаком, д-ром Наталією Черниш та аспірантом Віктором Сисаком. Восени 1999 р. та взимку 2000 р. ми знову опитали приблизно 400 жителів у кожному з двох міст (Донецьк і Львів). До анкети були включені майже всі ті самі запитання, які ми використали навесні 1994 року, а саме запитання про те, чи мають опитувані “багато”, “трохи”, “дуже мало” і “нічого спільного” з вказаними політичними, етнічними, релігійними чи класовими професійними групами, наявними в українському суспільстві. Це, по суті, були наші показники соціальної ідентифікації. Ми також торкнулися інших аспектів, але сьогодні я зосереджу свою увагу тільки на двох, пов'язаних з майбутнім України: чи Україна і Росія повинні бути незалежними, чи вони повинні входити до складу однієї країни (з урахуванням усіх проміжних позицій), а також на низці питань, які у своїй сукупності вказують на бажання зберегти територіальну цілісність України (наприклад, відповіді питання “Цілісність України важливіша, ніж потреби окремих регіонів”, “Мій регіон був би багатший, якби не входив до складу України” та “Добробут мого регіону пов'язаний з іншими областями України” можуть варіюватися від “цілком згоден” до “зовсім не згоден”).

Наше попереднє дослідження, базоване на загально-українській вибірці, показало, що політичний та соціальний

поділ в Україні найбільш помітний на Сході та Заході. Ці регіональні відмінності були виразно артикульовані жителями Львова і Донецька. Львів і Донецьк є протилежними у сенсі соціально-політичних настроїв, що дає змогу побачити об'єктивну картину можливих політичних наслідків. Львів, розташований у західній частині України, справедливо вважається центром українського націоналізму і місцем зародження багатьох соціальних рухів, які передували українській незалежності. Львівська область увійшла до складу Радянського Союзу тільки в 1939 році. Населення Львова трохи перевищує 800 тисяч і складається переважно з етнічних українців, що розмовляють українською мовою і належать до греко-католицької церкви; представлена також група віруючих, що дотримуються православного обряду і є частиною української ортодоксальної церкви. З економічного погляду, область характеризується наявністю важкої індустрії (головним чином, виробництво автомобілів та автобусів), легкої промисловості та сільського господарства. Львів налагодив тісні економічні зв'язки з Польською Республікою (до кордону можна дістатися менше, ніж за годину їзди автомобілем) та з українською діаспорою в США і Канаді, яка складається переважно з вихідців із Західної України.

Розташований у південно-східній частині України, Донецьк має популяцію понад 1 млн. жителів. Це місто різко контрастує зі Львовом, за винятком, можливо, розміру. Хоча Донецьк характеризується незначною перевагою етнічних українців, національна свідомість є низькою, крім того, і українці і росіяни (представники найчисленнішої меншини) розмовляють російською мовою. Приблизно половина населення не виявляє ніякого інтересу до релігії, інша ж частина розділилася між прихильниками російської й української ортодоксальних церков та іудаїзму. Як один з найбільш індустріально-розвинених регіонів колишнього Радянського Союзу, Донецька область має 90%-тий рівень урбанізації, порівняно з середнім національним – 67% та 59% у Львівській області. Будучи центром вугільної промисловості, цей регіон відіграв значну роль у здобутті незалежності завдяки численній шахтарській популяції та шахтарським профспілкам. “Широкомасштабна приватизація не властива регіонові, натомість великі індустріальні підприємства перебувають у власності держави. Таким чином, порівняння

Львова і Донецька дає змогу виявити низку чинників, наявних у сучасному українському суспільстві зокрема та в інших суспільних устроях загалом: етнічну ідентифікацію, національну свідомість, мову, релігію, соціальну мобільність та ступінь впровадження ринкових реформ – чинників, діючих в межах тієї самої політичної системи.

Соціальна ідентифікація

З-поміж переважаючих соціальних ідентифікацій, з якими львівські учасники опитування вбачали найбільшу спільність у 1994 році (див. табл. 1), виділяються українці (33,4%) і робітники (27,5%). Найменша спільність пов'язана з групою “комуністи” (43,3%). В 1994 році жителі Донецька ідентифікували себе з робітниками (27,9%), пенсіонерами (19%) та висловили антипатію до типу “українські націоналісти” (43,9%). Отже, політично неприйнятна група в одному регіоні може становити переважну політичну силу в іншому регіоні. Ці результати є своєрідним підтвердженням стабільності ідентифікаційних груп в Львові та значних коливань в Донецьку. Зокрема в Донецьку спостерігається послаблення негативного ставлення до українських націоналістів та зміщення акценту від робітників до пенсіонерів, що пояснюється меншим впливом радянської ідеології на процес ідентифікації.

При розгляді структури соціальної ідентифікації жителів двох міст у 1994 році впадає в око три сукупності: 1) угруповання, що позитивно ставиться до українських націоналістів, греко-католиків, реформаторів та українців загалом і, водночас, негативно відгукується про комуністів, росіян, радянських людей та євреїв; 2) угруповання з цілком протилежним відчуттям спільності; 3) угруповання, що вказує на відсутність спільності з будь-якою ідентифікаційною групою. Подібна структура властива моделі 1999 року, однак процентні співвідношення людей для кожного типу (див. табл. 2) відрізняються. Для 1994 року характерне домінування сукупності “комуністи”, “росіяни” та “радянські люди” (44,3%), з наступним типом “греко-католики” та “націоналісти” (11,7%), а також угруповання “нічого спільного” (11,7%). (Фрагмент вибірки з співвідношенням 16% не розпадається на групи). Для 1999 року три сукупності розподіляться рівномірно (33,3%), якщо об'єднати угруповання “нічого спільного” та неструктурований фрагмент.

Ще раз наголосимо, що зміни відбулися переважно в Донецьку, де переміщення від угруповання “комуністи”, “росіяни” та “радянські люди” до угруповання “нічого спільного” вказує на відсутність симпатій до діючих політичних сил. Практично у кожному з аналізованих міст переважна частина населення ще ідентифікується з базовим угрупованням, як-от, 68,4% львів’ян надають перевагу категоріям “греко-католики”, “націоналісти”, “реформатори”. ”українці” та 65,6% донецчан вибрали “комуністи”, “росіяни” та “радянські люди”.

Наслідки соціальних ідентифікацій

Виразний географічний поділ та соціально-політичні розходження, відбиті у аналізованих сукупностях групової ідентифікації, є, як виявилось, важливими індикаторами ставлення до Росії та територіальної цілісності України. В аналізі певних прогностичних критеріїв, як-от: освіта, вік, мова, національність, місце проживання, а також належність до певної сукупності групової ідентифікації, вагоме значення мають географічне розташування та сукупність. У 1994 році місце проживання учасників анкетування та їхня позиція у політичному угрупованні були однаково передбачувані відносно розходження у питанні про незалежність від Росії чи, навпаки, про належність України до однієї з Росією країни ($P=0,34$ і $p=0,33$). Так, якщо хтось жив у Львові у 1994 році або ідентифікував себе з греко-католиками, українськими націоналістами, реформаторами, українцями безвідносно до місця проживання, то він, вірогідно, віддавав би перевагу цілковитій незалежності України від Росії. Ці критерії вагоміші, ніж мова повсякденного спілкування (також важливий чинник – $P=0,18$) та національність (несуттєвий – $[3=0,04]$). Для 1999 року місце проживання виявилось більш важливим прогностичним чинником (0,32), ніж групова ідентифікація (0,24), так само мова спілкування (0,27) переважила рік народження (0,07). Такий розподіл свідчить про меншу поляризацію групових ідентифікацій в аналізованих містах з плином часу в аспекті соціально-політичного самовизначення та про зростання ролі мовного чинника та активізацію вікового критерія. Зокрема, донецька молодь, майже досягнувши співвідносного рівня з їхніми львівськими ровесниками, дедалі послідовніше відмежовується від комуністів, росіян та прорадянських елементів (співвідношення 0,43; 0,16 та 0,41). Може постати

питання: до якої групи вони тяжіють? Насамперед, до економічних груп, таких, як “підприємці” і навіть “багаті” (співвідношення 0,44 та 0,29), конкуруючи з їхніми львівськими Опонентами у відношенні 0,31 та 0,29).

Показники індивідуального вибору щодо територіальної цілісності України подібні до даних про незалежність, але різняться кількісно. Для 1994 року характерна така ієрархія показників: місце проживання ($p=0,33$), політичні угруповання (0,16), мова спілкування (0,16), національність (0,13), рік народження (0,12), освіта ($-0,11$). Приміром, якщо хтось жив у Львові, то він, ймовірно, виступав би за збереження територіальної цілісності України, так само й віддав би перевагу греко-католицькій релігії, розмовляв би українською мовою, був би українцем з походження, належав би до молодшої вікової групи і мав би вищий освітній рівень. У 1999 році суттєвими є тільки місце проживання (0,29), мова (0,15) та вік (0,09). В свою чергу, у політичних угрупованнях відбувся перерозподіл, що виявляє рух до деполяризації, найбільш вираженої у Донецьку. У той же час, Kuzio (2002b) спостерігає зростання автономістських та сепаратистських настроїв у Західній Україні, що не було помітно у Львові в 1994 році. І в 1994 і в 1999 роках жителі Львова віддавали перевагу ідеї єдності (див. табл 3).

Згідно з наведеними даними, політичні розходження з приводу двох політичних питань – відносини з Росією і територіальна цілісність – нівелюються, стираються й відмінності між двома містами. Однак все ще зберігається різниця (хоча менш кардинальна) у ставленні до політичних реалій. Так, коли у 1994 році 75% львів'ян підтримували незалежність України і 76% жителів Донецька виступали за об'єднання з Росією, то у 1999 році це співвідношення змінилося – 85% і 65%. Жителі обох міст більш охоче визнають важливість незалежності, хоча різниця у їхньому ставленні зменшилася, проте все ще залишається великою. Відмінність у ставленні до територіальної цілісності не була така велика, як раніше – 89% опитаних у Львові висловилися за єдність та 52% донеччан не віддали перевагу жодній з двох можливих відповідей. У 1999 році 88% львів'ян виступили за єдність та 60% донеччан прихильно поставилися до цієї ідеї.

Висновки

Бездіяльність уряду у стиранні географічних відмінностей між Східною та Західною Україною неодноразово підкреслювалася. Зокрема Kuzio (2002) і Рябчук (2002) стверджують, що це спричинено навмисним маніпулюванням Кучмівської влади для досягнення її власних політичних цілей. У той же час зрозуміло, що незважаючи на махінації сучасних політичних лідерів, спостерігаються значні зрушення у суспільній думці серед населення Донецька за Україну, незалежну від Росії, та за збереження територіальної єдності України. Більше того, ці зрушення відбуваються здебільшого у свідомості представників молодшого покоління – майбутніх українських виборців.

БІБЛІОГРАФІЯ

Arel, Dominique and Valeri Khmelko (1995). The Russian Factor and Territorial Polarization in Ukraine. *Harriman Review*, pp. 81–91.

Kuzio, Taras. (2002). Election Reveals Ukraine's Geographic Political Divisions. RFE/RL Newline. Vol. 6, No. 73, Part II, 18 April.

Kuzio, Taras (2002b). Autonomist and Separatist Sentiment Grows in Western Ukraine. RFE/RL Newline, Vol. 6, No. 134, Part II, 19 July.

Malanchuk, Oksana (1999). Social Identification versus Regionalism in Contemporary Ukraine. Paper presented at a workshop on Local Troubles, Global Politics:

Conference on Social Problems and Transitions around the Baltic Sea, Helsinki, Finland and Talinn, Estonia, August 26–28.

Markus, Ustina. (1994). Regionalism in Ukraine. *Societies in Transition*. November 15: pp. 18–24.

Miiler. Arthur H., Vicki L. Hesli and William M. Reisinger (1995). National Identity and Support for Economic and Political Reform in Post-Soviet Societies. Paper presented at the annual meeting of the International Society of Political Psychology, Washington, D-C., July 5–9, 1995.

Miller, Arthur H., Vicki L. Hesli, William Reisinger, and Thomas KIoubucar. (forthcoming). Establishing Representation: A Comparison of Mass and Elite Political Attitudes in Ukraine. In Sharon Wolchik (ed.), *Building a State: Ukraine in a Post-Soviet World*. Central European University Press,

Miller, Arthur H., Vicki L. Hesli, and Wilham M. Reisinger. (1994). National Identity and Support for Economic and Political Reform in Post-Soviet Societies. Paper presented at the annual meetings of the American Political Science Association, New York, August 31- September 4.

Pirie, Paul S. (1996). National Identity and Politics in Southern and Eastern Ukraine. *Europe Asia Studies*, 48: 1079-1104.

Riabchuk, Mykola (1998). Two Ukraines? *East European Reporter*, Vol. 5, No.4.

Riabchuk, Mykola (2002). Ambivalence to Ambiguity: Why do Ukrainians Remain Undecided? Paper presented at a conference on *L'Ukraine et le Monde Exterieur: Dix Ans Apres L'independance*, Paris, France, April 5.

Таблиця 1. Відсоток опитуваних, що найбільше і найменше спільного із соціальними групами.

	Львів		Донецьк	
	1994	1999	1994	1999
Найбільше спільного:				
	українці (33,4 %)	українці (37,7 %)	робітники (27,9 %)	пенсионери (32,9 %)
	робітники (27,5 %)	робітники (25,1 %)	пенсионери (19,0 %)	робітники (18,9 %)
Найменше спільного:				
	комуністи (40,3 %)	комуністи (38,9 %)	укр. націоналісти (43,9 %)	укр. націоналісти (31,8 %)

Таблиця 2. Відсоток опитуваних, що входять до блоку соціальних груп.

група	Разом(усьогд)		Львів		Донецьк	
	1994	1999	1994	1999	1994	1999
громадянська націоналістична реформація українці	28,0 %	35,1 %	55,2 %	61,4 %	3,3 %	5,6 %
не відносять себе до жодної з груп	11,7 %	15,5 %	14,8 %	12,1 %	8,8 %	19,4 %
коментують, що не належать до жодної з груп	44,3 %	31,1 %	15,6 %	16,2 %	70,5 %	47,8 %
не належать до жодної з груп	16,0 %	18,3 %	14,3 %	10,3 %	17,4 %	27,1 %
число опитув.	821	830	391	438	430	392

Таблиця 3. Стосунки з Росією у межах міста: 1994–1999.

		Львів			Донецьк	
		1994	1999		1994	1999
Україні та Росії мові бути окремими державами (1-3)		74,5 %	84,8 %		12,1 %	25,1 %
Проміжна позиція (4)		15,7 %	99 %		12,3 %	15,3 %
Україні та Росії мові бути єдині країною (5-7)		9,8 %	5,3 %		75,7 %	59,6 %
Чис. досліджуваних		100,0 % (388)	100,0 % (435)		100,0 % (423)	100,0 % (366)

Таблиця 4. Одностайність у межах міста: 1994–1999.

		Львів		Дашук	
		1994	1999	1994	1999
Цілковито згодні		89,2 %	88,3 %	36,1 %	59,5 %
Неможливо сказати точно		10,3	10,0	52,2	30,2
Цілковито згодні		0,5	1,7	11,8	10,3
		100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %
Число опитуваних		(380)	(412)	(416)	(341)